

ProAcademy

Volume 1 | Issue 1

Article 31

4-1-2018

UNNAMED CONTRACTS; DRAWING THEM UP AND REGULATORY ISSUES

N Askarov

Academy of Public Administration

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/proacademy>

Part of the [Law Commons](#)

Recommended Citation

Askarov, N (2018) "UNNAMED CONTRACTS; DRAWING THEM UP AND REGULATORY ISSUES," *ProAcademy*: Vol. 1 : Iss. 1 , Article 31.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/proacademy/vol1/iss1/31>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in ProAcademy by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

ТАЛҚИН

Nosirjon Askarov¹¹ Academy of Public Administration, ListenerНОМЛАНМАГАН ШАРТНОМАЛАР: ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА
ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ МАСАЛАЛАРИ

UNNAMED CONTRACTS: DRAWING THEM UP AND REGULATORY ISSUES

Abstract. The article is devoted to the current state of the activity of base stations of internal affairs bodies on general and special prevention of offenses, problems and shortcomings in the field, proposals for eliminating these problems, as well as effective organization and improvement of work in this area.

Keywords: base station of internal affairs bodies, crime prevention inspector, prevention of offences, general prevention of offences, special prevention of offences.

2017 йил давомида мамлакатимизда “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” доирасида тадбиркорликни ривожлантириш соҳасида улкан ишлар амалга оширилди. Ушбу ўзгаришлар асосан мавжуд қонунчиликни либераллаштириш ҳамда тадбиркорлик субъектлари ва фуқароларга иқтисодий фаол бўлишлари учун қўшимча имкониятлар яратишдан иборат бўлди. Мисол учун, хорижий валюта конвертациясининг соддалаштирилиши ёки маҳсулотларни экспорт қилишдаги сунъий тўсиқлар олиб ташланиши иқтисодий сектор иштирокчиларига қўшимча имкониятлар яратиш берди. Қўшимча имкониятларнинг яратилиши эса, қўшимча мажбуриятлар ва янги турдаги, олдин қонунчиликда тартибга солинмаган муносабатлар вужудга келишини тақозо этмоқда.

Замонавий фуқаролик ҳуқуқи мажбурият вужудга келишининг ҳеч бўлмаганда тўртта асосини ажратади: биринчидан, мажбуриятнинг энг классиги ҳисобланмиш ғайриқонуний ҳаракатлар, иккинчидан, чексиз хилма-хилликдаги шартномалар (битимлар), учинчидан, бир тарафлама ҳара-

катлар натижасидаги мажбуриятлар ва тўртинчидан, асоссиз бойлик орттириш. Масалан, ғайриқонуний ҳаракатлар у ёки бу қоида (қонун, шартнома, одат каби)ни бузаётган шахсларнинг ҳаракати ёки ҳаракатсизлигидан келиб чиқади. Шартноманинг, хусусан, номланмаган шартноманинг пайдо бўлиши асосида нима ётибди?

Ҳуқуқий адабиётларда “шартнома ҳуқуқни қўллаш ҳодисаси”, деган фикрлар учрайди. Шунинг учун қонун шартномага нисбатан манба ва унинг пайдо бўлиши асоси нуқтаи назаридан кўриб чиқилиши лозим. Масалан, тарафлар шартнома тузаётганда ҳуқуқий қонданинг “прокруст тўшаги”га ўзларининг талабларига мувофиқ шаклини ўзгартирган ҳолда, шахсий манфаатларини “ётқизишади”, — деб ёзган эди А.Д.Корецкий¹.

Шартнома пайдо бўлишининг ирода (шахсга оид) назариясини ва қонун ўз-ўзидан шартнома яратмаслигини асослаш учун Б.И.Пугинский қуйидагиларни таъкидлайди: “Шартномалар мазмунини тўлдириш тарафларнинг мақбул ҳуқуқ қоидаларини танлаш ҳисобига эмас, балки ўзаро боғланган фаолият ва уларга ўзаро ҳуқуқ ҳамда мажбурият маъносини бериш учун аниқ талаб-

ларни мустақил ишлаб чиқиш натижасида рўй беради. Шартнома асосида бажариш лозим бўлган қонуннинг қондаси эмас, балки келишилган хоҳиш-ирода ётади¹. У шунингдек шахсларнинг иродали ҳаракати билан ўзаро ҳуқуқлар пайдо бўлиши ва шу тарзда жисмоний ҳамда юридик шахслар ортидан “қонун чиқарувчи — қонун ижодкори” мақоми тан олинishi ҳақидаги олимларнинг хавотирларини рад этади. Ўз нуктаи назарини ушбу қондан ҳали рим ҳуқуқи томонидан “шартнома бу икки киши учун қонун” ифодасида исботлаб, яъни шартлашувчи тарафлар бир-бирига нисбатан “қонун чиқарувчи қонун ижодкори” бўлиб бошқа шахслар учун эмас, балки фақатгина ўзлари учун ҳисобланади².

Ушбу муаммо бўйича XIX асрнинг ўзидаяк машҳур рус фуқаролик ҳуқуқи мутахассиси Ю.С.Гамбаров ўз нуктаи назарини билдириб, шундай деб ёзган эди, модомики “объектив ҳуқуқ кўпинча ва айниқса, мажбуриятни назарда тутувчи муносабатларда, манфаатдор шахсларга битимлар тузишда, уларнинг шаклига нисбатан ҳам, шунингдек, тузиш мазмунига нисбатан ҳам деярли тўлиқ эркинликни тақдим этади ва ўз-ўзидан келиб чиқадики, ўз хоҳиш-истагини ўзи танлаши битимнинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Умуман олганда, фақатгина шуни таъкидлаш мумкинки, шахсий хоҳиш-истак ҳуқуқ соҳасида мутлақо эркин ёки мутлақо қонун билан боғланган деб ҳам ҳисоблаш мумкин эмас. Унинг чегаралари ҳуқуқнинг турли соҳаларида турлича белгиланадиган нисбий эркинликдан фойдаланади. Умумий қоида бўлиб ҳеч бўлмаганда, фуқаролик ҳуқуқида, ҳеч бир қонунчиликда шаклланманган ва кўпинча давлат идоралари ҳуқуқшунослари томонидан танқид қилинадиган, аммо шунга қарамасдан амалда бўлган ва “табиий ҳуқуқ” мактаби томонидан аллақачон ўрнатилган қоида қолмоқда. Унинг мазмунига кўра, барча қонун билан тақиқланмаган нарсаларга ижозат берилади. Эркинлик умумий қоида ҳисобланади, унинг чекловлари эса ҳар бир алоҳида ҳолатда исботланиши лозим; фуқаролик ҳуқуқи соҳасида ўзига хос ирода уни қонун томонидан чеклаш пайтигача эркин ҳисобланади³.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, шартнома фақатгина ҳуқуқ меъёрларини амалга ошириш усули сифатида кўриб чиқилиши мумкин эмас, аксинча, битим мустақил манба бўлиб ажралиб туришини таъкидлаш зарур. Шартнома шартлари шартлашувчи тарафларнинг ихтиёри билан ишлаб чиқилади, қонун эса ўзининг ўзгармас қоидалари билан хоҳиш-истак эркинлиги ўзгача, тарафлар учун қўйилмаган мазмунга эга бўлмаслиги ва бир вақтнинг ўзида, қонун чиқарувчининг

қоидаларига мувофиқ келадиган тарзда тузатиб, тарафлар учун қандайдир чегарани юзага келтиради.

Назаримизда, ҳуқуқий қоидалар билан тартибга солинадиган шартномалар (аниқ мажбуриятлар назарда тутиляпти) ва номланмаган шартномаларнинг вужудга келиши учун дастлабки шарт ва асос сифатида фақатгина тегишли мажбурият олишга киришаётган шахсларнинг иродасини ҳисоблаш зарур. Бунинг далилларида бири сифатида қонунга маълум бўлган шартноманинг, қонунчиликнинг ҳуқуқий меъёрларида ўхшаши бўлмаган ҳудди ўша тарафлар билан кўшимча битимлар, иловалар, ажралмас қисмлар ва тузиш воситасида шартнома конструкциясининг ўзгариш “қобилияти” ҳисобланади. Улар билан, ўз навбатида, дастлабки шартнома шартлари бекор қилинади, ўзгартириладиган бўлиши мумкин. Ёхуд аслида дастлабки шартномани ўзгартирмай, унинг иловалари (кўшимчалари) “номланмаган” аломатларига эга бўлиши мумкин. Бундай кўриниш қачон юзага келади, масалан, қачонки асосий шартномада тарафлар (тараф) учун, асосий шартномани бажариш мақсадида унинг ажралмас қисми ҳисобланган ва номланмаган аралаш шартнома деб топишга имкон берадиган кўшимча битим тузиш мажбурияти ўрнатилса. Асосий шартномани номсизга такомиллаштириш ёхуд кўшимча, қонунда номланмаган битимларни тузиш фуқаролик муносабатлари субъектларининг тадбиркорлик ёки бошқа иқтисодий фаолиятида анча кенг тарқалган ва бу мамлакатимиз фуқаролик судлари амалиёти билан тасдиқланади. Шу тарзда, айнан шартлашувчи тарафнинг айрим мақсадларга эришиш истаги уларга шартнома конструкцияларини мураккаблаштириш ёхуд ҳатто турини қайта кўриб чиқиш имконини беради.

Агар шартнома ҳақида аниқ мажбурият сифатида гапирилса, унда унинг манбаи деб, ҳуқуқий механизм йўли билан, яъни ушбу ҳолатда шартнома воситасида натижага эришишдаги айнан тарафларнинг истагини тушуниш лозим. Ўз-ўзидан, истак йўқ нарсадан пайдо бўлмайди. Истак, интилиш бўла туриб, масалан, ақл-идрокдан, яъни мантикий операциялар ва тафаккур усуллари мажмуидан пайдо бўлган, у тафаккур натижаси сифатида бизга айрим билимларни беради. Хоҳиш-истак ҳаракатининг бошланғич бўғини сифатида мақсад қўйиш ва уни англаш, кейинчалик ҳаракат қилиш ҳақида қарор қабул қилиш, ҳаракатни амалга оширишнинг энг қулай мақсадга мувофиқ усуллари танлаш ҳисобланади.

Ҳали ҳаётда объектлаштирилмаган шартнома (битим) моҳиятан тарафлар хоҳиш-истагининг тар-

кибий қисми ҳисобланади. У қўйилган ва англаб етилган ҳуқуқий мақсадни амалга ошириш учун танлаб олинган ҳаракатни амалга ошириш усули ҳамдир. Айнан хоҳиш тарафларнинг ҳуқуқий муносабатларга киришиш истаги, шартлашувчи тарафларнинг маълум бир шаклга келтирилган ҳаракатларининг (ҳаракатсизлигининг) алгоритмини келтириб чиқаради.

Тарафларнинг хоҳиш-истаги тўлалигича ҳуқуқий кучга эга бўлиши учун шартноманинг пайдо бўлиши ва унинг қонун мезони орқали ўтиши лозим. Номланган шартномалар учун бундай мезон бўлиб у ёки бу шартномани тартибга келтирувчи аниқ қоидалар ҳисобланади. Модомики, фуқаролик муносабатларини тартибга солувчи фуқаролик қонунлари ва бошқа ҳуқуқий меъёрлар, ўрнатилган қоидалар ва фуқаролик қонунчилиги барча талаблари қонун чиқарувчи томонидан ҳисобга олинган ҳолда қайта ишлаб чиқилганлиги тахмин қилинар экан, унда тарафларнинг қонун билан тартибга солинган хоҳиш-истагига зарур ва етарли талаб деб фақатгина қонуннинг императив қоидаларига ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга амал қилиш, шунингдек, тарафлар тартибга солмаган саволлар бўйича диспозитив қоидалар деб айтиш мумкин.

Номланмаган шартномаларни қандайдир ҳуқуқий тартибга солишнинг мавжуд эмаслиги сабабли, уларнинг ҳуқуқий тан олиниши уларни қонунга мувофиқ келишининг янада мураккаб тартибига тобе қилиб қўяди.

Модомики, тарафларнинг хоҳиш-истаги мақсад ва унга эришиш йўлидаги ҳаракат алгоритмини белгилаб берар экан, шартлашувчи тарафлар ўз муносабатлари ҳуқуқий регламент формуласи лойиҳасини ниманинг асосида тузишини аниқлаш лозим. Шубҳасиз, номланмаган шартномаларни яратиш манбаи сифатида у ёки бу шартнома мустақамланган исталган ҳуқуқий ҳужжатлар бўлиши мумкин. Номланмаган шартномалар учун белгилловчи, айтишлик, намунавий асос (аммо манба эмас) бўлиб нима ҳисобланади?

Қонунчиликнинг кўп асрлик тарихи фуқаролик ҳуқуқий шартномаларнинг маълум бир тўпламини тузди, бу билан, зарур моделни тақдим этиб, мажбурият муносабатларига киришни истаган тарафларнинг меҳнат фаолиятини қулай қилди. Акс ҳолда, қонунлар тўпламининг мавжуд эмаслиги “алоҳида шартнома шартларининг таркиби ва мазмунини келишиш учун жуда кўп вақтни сарфлашга, шартнома муносабатларини расмийлаштиришнинг узокқа чўзилишига сабаб бўларди”. Бундан ташқари, “шартнома камчиликлардан холи деган ҳеч қандай ишонч бўлмасди, на шартлашувчи томонларга — қабул қилинган маж-

буриятларни бажариш жараёнида, на судга тарафлар ўртасида пайдо бўлган баҳсни ҳал қилишда уларни тўлдириш осон кечмасди”⁴.

Тахмин қилиш мумкинки, номланмаган шартнома ёхуд мавжуд бўлган тажриба, одат (тадбиркорлик муносабатлари қоидалари) асосида пайдо бўлади ёхуд хоҳиш-иродани амалга ошириш учун қонунда назарда тутилмаган энг мақбул ҳуқуқий модель сифатида муомалага киритилади.

Ҳуқуқий одат шартнома муносабатларида, қолаверса, худди қонунда назарда тутилмаган, аммо кенг ва ўзгармас, доимо бир хил қўлланиладиган тадбиркорлик муносабатлари қоидалари сингари мазмуни билан ўз функцияларини очади. Бу эса, шартнома предмети ва унинг муҳим шартлари қисмида уларнинг номланмаган шартномалар учун намуна бўла олишга шубҳа туғдиради. Ҳуқуқий одат ва тадбиркорлик муносабатлари қоидаларининг функцияси кўп ҳолларда мажбуриятларнинг тегишли тарзда бажарилишини қўшимча равишда тартибга солишдан иборат.

Шартномаларни бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш тартибини тадбиркорлик муносабатлари одатлари томонидан тартибга солишнинг умумий тенденциядан истисно сифатида тадбиркорлик муносабатлари тажрибасининг қонунда назарда тутилмаган муносабатлар учун ҳуқуқий шакл қолип бўлишга қодирлигини таъкидлаш жоиз. ФК биринчи ва иккинчи қисмларида мустақамланган тадбиркорлик муносабатлари тажрибасига тўғридан-тўғри йигирма саккизта ҳаволадан, тадбиркорликнинг аниқ бир йўналишида юзага келган ва кенг қўлланилаётган қонунда назарда тутилмаган муносабат қоидаларидан (тадбиркорлик муносабатлари тажрибаси) фойдаланишга имкон берадиган фақатгина иккита меъёр мавжуд. Шу билан бирга, иккита меъёр ҳам банк амалиётида юзага келган тадбиркорлик муносабатлари тажрибасига ҳавола қилади (ФК 771-моддаси “Банк ҳисобварағи шартномаси”).

Мазкур нормага мувофиқ, бир тараф банк ёки бошқа кредит муассасаси иккинчи тарафнинг миқдорнинг (ҳисобварақ эгасининг) ҳисобварағига тушаётган пул маблағларини қабул қилиш ва киритиб қўйиш, миқдорнинг ҳисобварақдан тегишли суммаларини ўтказиш ва тўлаш ҳамда ҳисобварақ бўйича бошқа операцияларни амалга ошириш ҳақидаги фармойишларини бажариш мажбуриятини олади. Қоидага кўра, банк амалиётларни ўтказишга мажбур, қачонки ушбу турдаги ҳисоб-китоб учун қонун билан назарда тутилган ва унга мувофиқ банк қоидалари билан ўрнатил-

ган ва банк амалиётида қўлланилаётган тадбиркорлик муносабатлари тажрибасига кўра ўтказилса, агар банк ҳисоб-китоб шартномаси билан бошқа тартиб назарда тутилмаган бўлса. Умумий ҳуқуқий тартибдаги ҳисоблар учун амалиётлар доираси қонун билан фақатгина тахминан белгиланган, тарафлар аниқ ҳисоб учун тақлиф этилган амалиётлар рўйхатини танлаб олишлари мумкин. Шундай амалиётларнинг вариантларидан бири сифатида, айнан банк амалиётида тадбиркорлик муносабатлари тажрибаси қўлланилиши, мумкиндир. Бундай ҳолатда ушбу шартномани илгари кўрсатилган таснифлаш бўйича турга киритиб, ҳисоб-касса хизматининг номланмаган шартномаси тўғрисида гапириш мумкин (тип деб хизмат кўрсатиш шартномасини, хил деб банк ҳисоби шартномасини, тур деб мавзуси қонунчилик билан назарда тутилмаган, ҳисоб бўйича амалиётларни ўз ичига олган банк ҳисобининг номланмаган шартномасини аташ лозим).

Тадбиркорлик муомаласи қоидаларининг ҳуқуқий аҳамияти аниқ ҳуқуқий муносабатда тарафларнинг хоҳиш-истагини мазмунан тўлдиришдан иборат. Тадбиркорлик муносабатлари ҳуқуқий восита ролини ўйнаши мумкин, шартномадаги камчиликлар эса уни изоҳлаш йўли билан тўлдирилади. Таъкидлаш жоизки, ФКнинг 363-моддага кўра, шартномаларни шарҳлашда қўлланиладиган манбалардан бири “тарафларнинг ўзаро муносабатларида ўрнатилган амалиёт” ҳисобланади. Ҳуқуқий тажриба, тадбиркорлик муносабатлари тажрибаси ва тадбиркорлик муомала қоидалари фақатгина турли тартиб билан фарқландиган, у ёки бу муомала қоидаларини шакллантириш учун ҳаёт, амалиёт билан пайдо бўлган намуналар, янги шартномаларни пайдо қилиш масаласида кўрсатилган ҳуқуқий ҳодисалар турлича нисбатга эга.

Қонундаги тажрибага қилинган ҳеч бир ҳавола тажрибанинг янги номланмаган шартнома учун формула бўлишга қодирлиги тўғрисида ҳулоса чиқаришга имкон бермайди. Тарафлар шартномада ундан фойдаланиш хоҳиш-истагини очиқдан-очиқ намоён этганда иштирок этувчи “Инкотермс қоидалари” (шартнома атамалари изоҳининг машҳур қоидалари) шартнома камчиликларини тўлдирувчи восита ролини ўйнайди. Шунга қарамаддан, қандайдир янги ҳуқуқ пайдо қилувчи шартларни маълум шартнома матнига қўшиш йўли билан шартномани янги шартнома таснифи даражасига қўшиш имконини берадиган, номланмаган шартномаларни ҳосил қилишга қодир эмас. Ҳуқуқий муносабатлардан ва тадбиркорлик муомала қоидаларидан фарқли ўларок, ФКнинг ол-

динги моддаларида акс эттирилган, яъни ҳеч бўлмаганда, банк амалиётининг иккита ҳолатида тарафлар тадбиркорлик муносабатлари тажрибаси асосида қулай шартнома шартларини шакллантиришга ҳақли эканлигини қонун яққол намоён этади. Улар ўз моҳияти бўйича қонунда ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда ноъмалум бўлган тарафлар битимини, яъни номланмаган шартномани янгилайди, ҳосил қилади. Шунингдек, шартноманинг намунавий шартлари асосида юзага келган янги шартнома ҳосиласи тўғрисида гапиришга нечоғлиқ имкон бўлса, ФКнинг 366-моддаси ўзига шу даражада эътиборни тортади (“Шартноманинг шакли”). Бир қарашда ФКнинг ушбу нормаси шартномаларнинг аниқ шаклини белгилаб бергандек кўринади. Бироқ, модданинг биринчи қисмида “Агар қонунда муайян турдаги шартномалар учун маълум бир шакл белгилаб қўйилган бўлмаса, шартнома битимлар тузиш учун назарда тутилган ҳар қандай шаклда тузилиши мумкин” деб белгиланган норма мазкур моддага ўзгача назар солишга мажбур қилади.

Шу тарзда “намунавий шартномалар” кўринишидаги типиклаштирилган шартнома шакллари, номланмаган шартномаларни тузишда андоза бўлиб хизмат қилиши мумкин. Мустаҳкамлаш манбаси ёки типик номланмаган шартномалар прототиби сифатида шартлашувчи тарафларнинг ўзаро муносабатларининг у ёки бу соҳасида юзага келган амалиёт ҳам ҳисобланади ва шунингдек, матбуотда эълон қилинган, сунъий тарзда ҳосил қилинган, ўйлаб топилган шартнома муносабатларини куриш модели ҳамдир.

Айрим ҳолларда изоҳлаш янги муомала тартибини юзага келтириши мумкин, деган фикр мавжуд. Аммо тахминимизча, изоҳлаш қандайдир янги нарсани пайдо қилмайди, балки мавжуд ҳолатни тушунтиради.

Постулатини “шартноманинг манбаси қонун ҳисобланади” деган сўз билан ифодалаш лозим бўлган шартномалар пайдо бўлишининг ижобий назариясидан фойдаланиш бизни ноанъанавий шартнома моделлари моҳиятини фуқаролик қонунчилиги меъёрлари юзага келтиради деган фикрга олиб келади. Улар, биринчидан, қонун билан назарда тутилмаган шартномалар шахслар томонидан тузилишига имкон беради (ФК 353-м.), иккинчидан, фуқаролик ҳуқуқининг асосий қонунларини (тамоийлларини) белгилайди, улар исталган фуқаролик ҳуқуқий, шу жумладан шартнома муносабатлари учун ҳам қонунийликнинг тартибга солувчи омили ҳисобланади. Бундан ташқари, номсиз контрактларнинг “қонуний” манбаси деб “позитивчилар” ФК ва бошқа қонунларнинг номланмаган аралаш контрактларнинг

алоҳида таркибий қисмларини тартибга солувчи меъёрларни, шунингдек, маъно ва мазмуни меъёр билан очиб берилмайдиган маълум бир турдаги шартномани тузиш имкониятига қаратилган меъёрларни айтган бўлар эдилар⁵.

Аммо, шартноманинг энг асоси деб қонун эмас, тарафларнинг хоҳиш-истаги деб айтишимизни ҳисобга олган ҳолда, олдинги хатбошида баён этилган, шартнома пайдо бўлишининг хоҳиш-истак назариясига қарши бўлганларнинг тахминий далилларини эркин хоҳиш-иродага асосланган шартнома алоқалари моҳиятига қарши деб ҳисоблаш лозим.

Тадбиркорлик муносабатлари тажрибаси, “намунавий шартномалар”, ҳуқуқий амалиёт (тадбиркорлик аломатига эга бўлмаган) ўртасидаги ўзаро нисбат шартномалар шаклланиши масаласида бирламчи бўлиши учун шартномани “сунъий” юзага келтириш тадбиркорлик муносабатлари тажрибасини, намунавий шартларни, ҳуқуқий амалиётни, уларнинг ёрдамчи вазифасини ҳисобга олган ҳолда, иккинчи даражага туширишга имкон беради: улар эҳтимолдаги шартлашувчи тарафларга у ёки бу ҳуқуқий муносабатлар қуриш усули (уларнинг мазмуний томони) бундан аввал аниқ ҳолатларда амалий татбиққа эга бўлганлигини, ҳуқуқий формула шунга ўхшаш ҳолатларда фойдаланиб бўлинганлигини эслатади. Шу маънода, кўрсатилган хоҳиш-истакни амалга ошириш усуллари қонун сингари (аммо ўзгармаслик аломатларисиз), қай тарзда маълум бир натижага эришиш намуналарини намоён этади, масалан, мулкдор ёки хизматдан фойдаланувчи бўлишми, яъни муомала алгоритминини танлашда у ёки бу даражада маълум бўлган ва хоҳиш-истак белгиланган мақсадга эришиш усулига тарафлар таянишига ёрдам беради. Аммо шунга ўхшаш расмийликчилик, уларнинг нисбатан ёшлиги ёки кенг тарқалмаган машҳурлиги ва кам миқдорда қўлланилиши сабабли умуммажбурийлик даражасига етишмади. Бу уларни янги шартнома конструкцияларини топиш, тарқатиш ва қонун тусини беришдаги катта аҳамиятидан маҳрум этмайди. Мос келадиган шартнома расмийликчилигини сунъий ёки ҳиссиётга асосланиб қидириш шартноманинг юзага келиши манбаси, қидирув натижаси эса олдин номаълум бўлган шартнома ҳуқуқий муносабатларига шахснинг киришиш истаги бўлиши мумкин. Бироқ, номланмаган шартноманинг пайдо бўлиши аниқ мажбурият (мажбуриятлар гуруҳи) ва шартнома модели сифатида шартнома тушунчасини фарқлашни ҳисобга олмасдан ҳал этилиши мумкин эмас.

Тахмин қилинадики, одамлар ўзаро муносабатларда амал қиладиган қоида ёки меъёрлар

маълум, ҳақиқатда мавжуд булган муносабатлардан юзага келади. Моҳиятан бўнинг акси, яъни одамларнинг биргаликдаги ҳаёти маҳсулларида ташқарида уларнинг пайдо бўлиши мумкин эмас.

Д.Гримм қайд этган эди, яъни “биз бир-биримиз ва бизни ўраб турган ташқи дунё предметлари билан бирга яшаш муносабатларининг кўпчилиги ва ноъмалум муомалада намоён бўладиган манфаатдор шахсларнинг маълум фаолияти бизнинг эҳтиёжларимиз бирхиллигининг кўплиги ёки камлиги ва уларни қондириш воситалари таъсирида — оммавий, такрорий хусусиятга эга бўлади. Бирхиллик ҳолатларига нисбатан қўллаш шу ердан маълум муомала доимийлиги, маълум доимий *modus vivendi* келиб чиқади. У маълум қоидаларга, маълум меъёрларга эркин, онгли ёки эркин бўлмаган, ғайриихтиёрий равишда риоя этишга олиб келиши мумкин”. У давом этиб шундай дейди: “... кўпчилик бирга яшаш аниқ муносабатлари, маълум бир доимий комбинацияларни ҳосил қилиб, олдин ёки кейин оммавий хусусиятни олади ва вақти-вақти билан такрорланади... Онгли равишда ёки ғайриихтиёрий равишда кўпчилик манфаатдор шахслар томонидан лозим бўлган ҳолатларда риоя этиладиган қоидалар ва меъёрларнинг маълум бир тизими пайдо бўлади”. “Ҳуқуқий институтлар ва аниқ муносабатлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик тугамайди: агар аниқ муносабатлар тегишли институтларни ифодалашга сабаб бўлса, ҳуқуқий институтлар эса, бир марта юзага келиб, ўз навбатида, алоҳида, доимий такроран пайдо бўлувчи аниқ муносабатларни таснифлаш учун омил бўлиб, хусусан, ушбу аниқ субъектларнинг маълум бир муомаласида, ушбу аниқ объектларга нисбатан маълум бир уларнинг таъсирида ифодаланган у ёки бу амалий натижага олиб келган (масалан, аниқ шартнома тузишга), ушбу муносабат қандай меъёрда ҳуқуқий жиҳатдан тўғри, қонунга мувофиқ бўлади ёки аксинча, ноқонуний, қонунни ёки бошқа тан олинган ҳуқуқий меъёрни бузувчи деган саволни ҳал этиш учун хизмат қилади”⁶.

Бошқача айтганда, у ёки бу ҳуқуқий муносабатлар, вақти-вақти билан такрорланиб, аниқ ҳуқуқий институтга айланади, яъни қўллаш учун мажбурий бўлган ҳуқуқий меъёрлар мажмуи, қоида бўлиб, у ўз навбатида, шартлашувчи тарафларнинг ҳуқуқий муносабатларига таъсир этиб, уларнинг муомаласида чегаралар ўрнатади. Бизни қизиқтирган муаммога нисбатан қўллашдан олдин, ҳуқуқий муносабатларнинг ва ҳуқуқий меъёрнинг бундайин яққол яқинлашишидан узоқроқ бўлишимиз ва шартнома ҳуқуқий модель ва шартнома ҳаётда ўз ўрнига эга мажбурият (уларнинг гуруҳи) — тушунчасини ажратиш зарур, мо-

домики шартноманинг пайдо бўлиш саволи ушбу тоифа учун бир хил бўлмаган хулоса келтириб чиқарар экан.

Аниқлаганимиздек, “шартнома мажбурияти”-нинг туғилишини хоҳиш-истак юзага келтирган. Шахснинг у ёки бу ҳуқуқий усул ёрдамида маълум бир мақсадга эришиш хоҳиш-истаги билан ҳуқуқий ҳужжатларга маълум ёки ноъмалум бўлган исталган шартнома моделини ажратиш мумкин. Аммо номланмаган “шартнома-мажбуриятлар” пайдо бўлиши масаласида ёки хоҳиш-ирода, ёхуд мутлақ “позитивчилар” тарафдорлари нуқтаи назарини эгаллаган зид қарашлар юзага келиши тенденцияси пайдо бўлиши мумкин. Модомики, анъанавий, номланган шартномалар пайдо бўлиш асосларидан фарқли равишда, номланмаган контрактлар пайдо бўлишининг алоҳида, ўзига хос асосларини ажратиш имкони йўқлиги туфайли номланмаган шартномалар пайдо бўлиши назарияси (аниқ ҳуқуқий муносабатлар маъносида) ўз-ўзидан бўлиши мумкин эмас.

Шартнома учун манба бўлиб, уни қонунчилик институти тушунчасида (яъни доимо номланган шартнома) шубҳасиз, қонун ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади.

Номланмаган шартнома, масалан, қонунчиликда ўз ўрнига эга бўлмаган, аммо тўпламларда мавжуд бўлган ёки умуммаълум бўлган шартнома учун манба сифатида тажрибани айтиш лозим. Бирок, қонун чиқарувчи ўз тушунчасини сингдирган маънода эмас, балки амалда қўллаш тажрибаси сифатида. Шу тарзда номланмаган шартнома намунасининг манбаи деб тадбиркорлик муносабатлари тажрибаси билан бирга тадбиркорлик ва бошқа иқтисодий фаолиятни мустасно этувчи соҳада шахслар ўртасида юзага келувчи тажрибани ҳам тушуниш мумкин.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг ўтган чорак аср вақт давомида фуқаролик ҳуқуқининг шартномавий муносабатларни тартибга солувчи қисми муайян тизим бўйича ривожланган бўлса, сўнгги 2017 йил давомида эса, ушбу тизим тубдан ўзгариши ва тезлашиши натижасида янги муносабатлар, имкониятлар ва ўз-ўзидан бир қатор мажбуриятларни вужудга келтирди. Ушбу ҳолатда қонунчиликка маълум бўлмаган, муқаддам тартибга солинмаган шартномаларни ўрганиш ва уларнинг ҳуқуқий таснифини аниқлаш долзарб бўлган масалалардан бирига айланади.

REFERENCES

1. Koretskiy A.D. Teoretiko-pravovye osnovi ucheniya o dogovore. SPb., 2001. 17-s.
2. Puginskiy B.I. Grajdansko pravovoy dogovor // Vestnik Moskovskogo universiteta. 2012. №4. 26-s.
3. Gambarov Yu.B. Grajdanskoe pravo. Obshchaya chast. M., 2003. S. 688-689.
4. Vitryanskiy V.V. Dogovornoe pravo: Obshchie polozheniya. M., Statut, 1997. 323-s.
5. Al Shabuti Nova I Saiv Muxammed. Svoboda dogovora po grajdanskomu zakonodatelstvu Yemenskoj Respubliki: Diss. ...kand. yurid. nauk. M., 2002.
6. Grimm D. Sootnoshenie mejdu yuridicheskimi institutami i konkretnimi otnosheniyami. Sbornik statej po grajdanskomu i trgovomu pravu. Pamyati professora Gabrielya Feliksovicha Shershenevicha. M., Statut, 2005. S.304-311.